

SZEMLE

SZILI SÁNDOR

SZIBÉRIA BIRTOKBAVÉTELÉNEK KONCEPCIÓI AZ OROSZ ÉS A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Budapest, Magyar Ruzsisztikai Intézet, 2005. 233 p.
(Ruzsisztikai könyvek XIV.)

A hazai történeti ruzsisztikai kutatások a középkori, kora újkori és újkori orosz történelem vizsgálata során leginkább a kejevi és a moszkvai állam kialakulását és fejlődését, I. Péter reformjait, az orosz történelem európai hatásairól vagy a nyugati értékek átvételéről folytatott belső szellemi diskurzust, a cári Oroszország kelet-európai (Balkán, Ukrajna, Lengyelország, Baltikum) terjeszkedését, illetve általában véve az orosz történelem európai színterein zajló eseményei helyezik a középpontjukba. Az ELTE Ruzsisztikai Intézetének kutatója, Szili Sándor ezúttal egy eddig teljesen feldolgozatlan témához nyúlt hozzá, amely Oroszország európai expanziójához hasonlóan ugyancsak az orosz hatalmi politika fő tengelyébe került a 16. század végétől a 19. század második feléig, de utóregzései még az 1960-as években is érződtek. A különféle természeti erőforrásokban gazdag szibériai területek birtokbavétele és szláv etnikai elemmel véghezvitt benépesítésének hullámai, a történelem folyamán itt végbemenő demográfiai, gazdasági és társadalmi változások mind a mai napig erőteljesen befolyásolják az orosz nép kollektív tudatát. A keleti terjeszkedés és az orosz államiság megszilárdulása az Urálon túli területeken valójában csak tovább generálta azokat az orosz filozófia, irodalom és történettudomány évszázadain végighúzódo vitákat, amelyek az orosz történelem és ezen belül a „sajátosan orosz fejlődés” európaiságát vagy ázsiai vonásait tételezték vagy ellentételezték.

Az egykor a szentpétervári egyetem történeti doktori iskolájában végzett, így az orosz historiáról és historiográfiairol igen átfogó ismeretekkel rendelkező szerző az ázsiai kontinens önálló földrajzi régióját alkotó, s hatalmas kiterjedése okán annak északi szubkontinensét jelentő Szibéria birtokbavételének, valamint az erre vonatkozó különféle történeti koncepciók, illetve a mindezzel összefüggő metodológiai problémák monográfikus feldolgozására vállalkozott. Az orosz történelem olyan nagy horderejű változását, mint az orosz államiság látványos kitolódását keleti irányba a különböző korszakokban a tudományos ismeretek mélyége, a politikai vagy az egyházi akarat és ideológiai befolyásoltság, a terület gazdasági kiaknázását előtérbe helyező szándékok, a befogadó közeg igényei, a történetírói módszertani megközelítés, s végül a műfaji sajátosságok függvényében különféleképpen interpretálták az egyes tudományágak (földrajztudomány, néprajztudomány, történettudomány stb.).

Szili Sándor könyve bevezetőjében leszögezi, hogy Szibéria fogalmát elsősorban történetföldrajzi értelemben használja, megadva a 16. század vége és a 18. század eleje között eltelt időszakban – kisebb alrégiók kivételével – orosz fennhatóság alá eső térség természetes földrajzi határait. A címben is szereplő „birtokbavétel” fogalmát azért tartja helyénvalónak, mert az értéksemleges más, egymással rivalizáló nézeteiket magukban foglaló, így akár érzelmi, akár ideológiai tartalommal telített terminusokhoz képest (például „hódítás”, „kolonizálás”, „csatolás”). A koncepció szónak egy szűkebb és egy tágabb jelentéskörét különbözteti meg, amelyek közül mindkettőt használja. Tudományos koncepció alatt szűkebb értelemben a módszeres kutatással nyert empirikus tények elemzéséből levont, rendszerező következtetést, az összefüggéseket magyarázó elméleti konstrukciót érti, míg tágabb értelemben valamilyen alapeszmét, felfogást, értékítéletet, elgondolást.

Az első fejezetben a szerző foglalkozik a Szibéria szó eredetével, a régió területének jellegzeteségeivel a 13. századtól a 17. század végéig, illetve III. Iván és IV. Iván Szibéria-politikájával. Bemutatja Jermak kozák csapatainak hadjárát a Szibériai Kánság ellen 1582–1585 között. Ezután részletesen elemzi, hogyan interpretálják Szibéria meghódítását az egyes történeti forrásokban, krónikákban, így az orosz követutasításokban, s a különböző korszakokban keletkezett évkönyvekben (például a „Szoloveckij-kolostor évkönyve”, a „Korai tobolszki évkönyv”, a „Sztroganov-évkönyv” és a „Szibériai évkönyv-kompozíció”), illetve a 17–18. századi orosz népköltészetben (a Jermak-ciklus históriás énekei).

A második fejezetben áttekinti az észak-ázsiai szubkontinens tervszerű tudományos kutatásának kezdeteit, majd külön kitér az Urálon túli területek meghódításának kérdéseit megválaszoló, a Szibériakutatás alapművének tekinthető, s ma is nagy hatású, első tudományos monográfia ismertetésére, G. F. Müller „A Szibériai Cárság leírása” című művére. Ugyancsak ebben a fejezetben fejtje ki, hogyan tükröződik Szibéria cári uralom alá kerülése, a régió fokozatos pacifikálása és „civilizálása” – részben Müller gondolatának hatása – J. E. Fischer, majd az orosz „felvilágosodás” nagy alakjainak (M. V. Lomonoszov, II. Katalin, A. Ny. Ragyiscsev, Ny. M. Karamzin) írásaiban, illetve az első orosz történeti szintézisekben (M. M. Scserbatov). Karamzin szellemi hatása különösen a Jermak-téma reneszánszában mutatkozott meg, a 19. századi gondolkodók és történetírók, így A. Sz. Homjakov, Ny. G. Usztraljov, M. P. Pogogyin művein

keresztül. P. A. Szlovcov „Szibéria történeti szemléje” című munkájában először próbálta beilleszteni az észak-ázsiai orosz kultúrmissziót, vagyis Szibéria autochton népei és a telepes szlávok közti bonyolult kapcsolatrendszerét, s azon belül a különböző etnikai, vallási, szociológiai, kulturális konfliktusokat és megoldási módozatait az orosz szellemtörténet vonulatába.

A harmadik fejezetben Szili Sándor ismerteti a Szibéria birtokbavételét követő egyik kulcsfontosságú, s sokféleképpen megítélhető problémát, a „kolonizációt”, tehát a térség benépesítésének kérdését. Itt találhatjuk meg a „kolonizáció” elméletének fejlődéstörténetét a nyugat-európai közgazdaságtudományban és annak oroszországi recepciójában. Választ kapunk arra is, miként alakult ki a kolonizációs elmélet, s a vele korrelációban álló hatalmas problémahalmaz – úgymint az extenzív gazdálkodás és az orosz kolonizáció összefüggései, az őslakos népcsoportok kérdése, az erőszakmentes kolonizáció mint orosz kultúrtörténeti típus – Sz. M. Szolovjov, K. D. Kavelin, A. P. Scsapov, Ny. A. Firszov műveiben és Ny. J. Danyilevszkij történelembölcseleti rendszerében. A szerző átfogó képet nyújt a szibériai ún. „regionalista” történetírás produktumáról, illetve a cári kormányzat telepítéspolitikájáról a 19. század végén és a 20. század elején, valamint a tudományos ismeretterjesztő szintézisek által közvetített Szibéria-képről. Két olyan fajsúlyos történeti kérdés, mint az „eurázsiai” történeti paradigma (G. V. Vernadszkij) és a kereskedőtöke szerepe a kolonizáció folyamatában (Sz. V. Bahrusin) vázlatát is fellelhetjük.

Figyelemfelkeltő a negyedik fejezet címe: „Szibéria »gyarmatosítása«, »önkéntes csatlakozása«, »csatolása« (az 1920-as évektől 1991-ig)”. Ez a fejezetcím már megfelelőképpen érzékelteti Szibéria birtokbavételének újszerű interpretációját, új magyarázatát a szovjet korszakban. Megtudhatjuk, mi volt Marx és Lenin álláspontja a kolonizációval kapcsolatban, hogyan helyeződött a középpontba a bennszülött népcsoportok cári elnyomás elleni küzdelme, hogyan elevenítődött fel a bevándorlás civilizációs jelentősége népi-es-osztályharcos értelmezésben, s milyen nézetek ütköztek egymással az 1947. évi ulan-udei történészvitán. Az 1940–50-es években igyekeztek kiemelni az orosz parasztság „munkakultúrájának” progresszív hatását az őslakosságra, Burjátöld és Jakutia „önkéntes csatlakozását”. A XX. kongresszust követően élénk polémia folyt a „Szibéria története” című akadémiai szintézis kötetének készítése idején, majd megszületett a kompromisszumot tükröző „hivatalos” változat: a szubkontinens Oroszországhoz „csatolásának” koncepciója. Az 1970–80-as években diverzifikálódott a kutatási tematika: megjelent a prémkereskedelem fejlődésének, a helyőrségi állomány gazdasági szerepének és szociális rétegződésének, a városfejlődés regionális sajátosságainak vizsgálata. R. G. Szkrinnyikov révén újfajta megvilágításba került a Jermak-féle expedíció is. A fejezet végén a szerző bemutatja, a peresztrojka idején milyen kísérletek történtek a „kolonizáció” szakkifejezéssel szemben táplált előítéletek lebontására a közgondolkodásban.

A szerző kötetének összefoglalójában kiemeli, hogy az észak-ázsiai szubkontinens birtokbavételének koncepciói az orosz történettudomány marxizmus előtti korszakában a G. F. Müller fejtegetéseire épülő szolovjovi-scsapovi kolonizációs elmélet bázisán fejlődtek. Az a nézet vált uralkodóvá, hogy a „fegyveres hódítás”, a cári hatalom erőszakos terjeszkedése és az alapvetően békésen lezajló „kolonizáció” folyamata egymást támogatva, párhuzamosan haladt, de a gyér népsűrűségű és lakatlan területek nagysága miatt az utóbbi tett szert meghatározó jelentőségre. A „kolonizáció” belső arányait a historikusok másként ítélték meg. Egyesek az állami szerepvállalás (betelepítés, benépesítés), mások a spontán népmozgás (betelepülés, benépesülés) dominanciáját vélték kiolvasni a forrásokból. Később a marxizmus fogalmi készletéből az osztályharc jelentőségét hangsúlyozták. Az észak-ázsiai térség „gyarmatosítása”, illetve népeinek „önkéntes csatlakozása” prekonceptióként született. Ideológiai és aktuálpolitikai megfontolásból igyekeztek ráerőltetni a történészekre. A szibériai orosz terjeszkedés kérdéseivel foglalkozó historikusok az 1950–60-as években a „kolonizáció” elméleti kereteit tudományosan megalapozottnak tekintették. A marxista módszer alkalmazásával perspektivikus és társadalmilag releváns kutatási iránynak tartották, amihez érdemes visszatérni. Erre ösztönözte őket az 1960-as években kibontakozó regionális fejlesztési program is.

Szili Sándor monográfiáját nemcsak az orosz történelem eme izgalmas fejezete iránt érdeklődő kutatók forgathatják nagy haszonnal, hanem a historiográfia s a történeti módszertan egyes kérdéseivel foglalkozó szakemberek is. Hozzátenném, hogy a kötet tartalmi egysége, a szerző széles körű ismeretei, s ennek megfelelően az általa felhasznált szakirodalom (összefoglalások, monográfiák, és tanulmányok mellett levéltári források, így elsősorban a Szibéria-kutatók két emblematisus alakjának, Szergej Bahrusin és Viktor Sunkov hagyatékának az Orosz Tudományos Akadémia Levéltárában őrzött egyes iratai) elismerésre méltó mennyisége mellett igényes szakmai nyelvezete is dicséretet érdemel.